

Archeometria (előadás) gg1n1L03 (BSc)

2021 tavasz

A röntgen pordiffrakciós vizsgálatok szerepe a régészeti kerámiák archeometriai vizsgálatában

Szilágyi Veronika

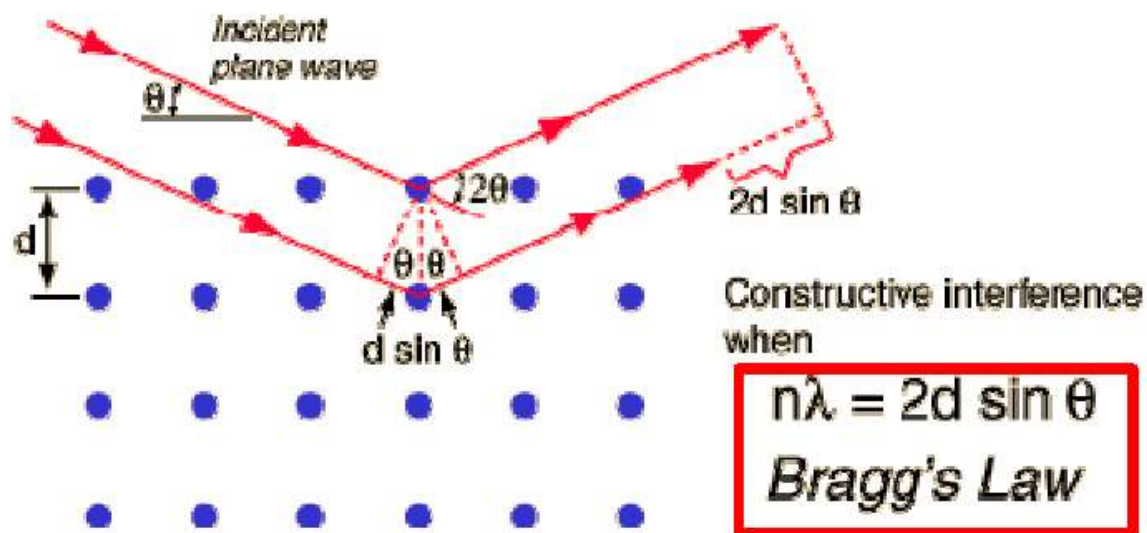
geológus

EK Nukleáris Analitikai és Radiográfiai Laboratórium

szilagy.veronika@ek-cer.hu

A röntgen pordiffrakciós (XRD) módszer működési elve

A rtg. sugárzás kristályrácsán történő diffrakciójának (megtörésének) elvén alapul.
Kristályos anyagok szerkezetének vizsgálatára alkalmas.

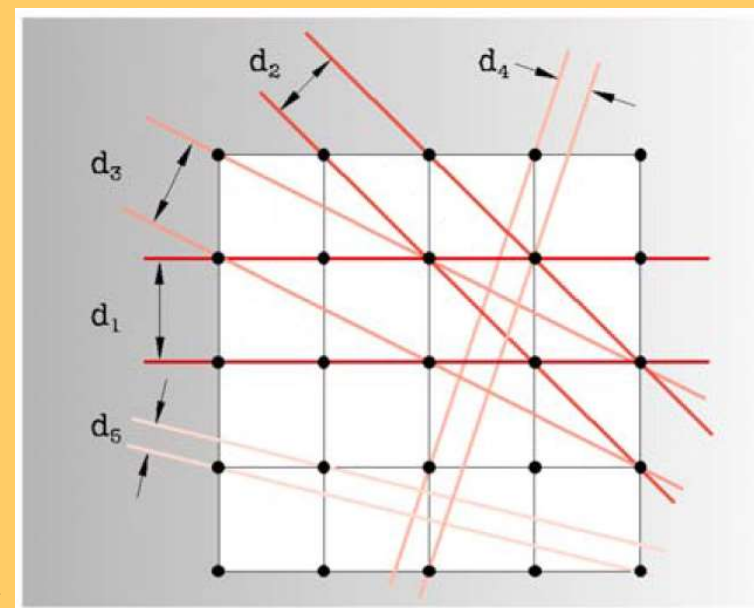

Bragg-egyenlet

λ = rtg.sugárzás hullámhossza

d = rácssíkok közötti távolság

θ = diffrakciós szög

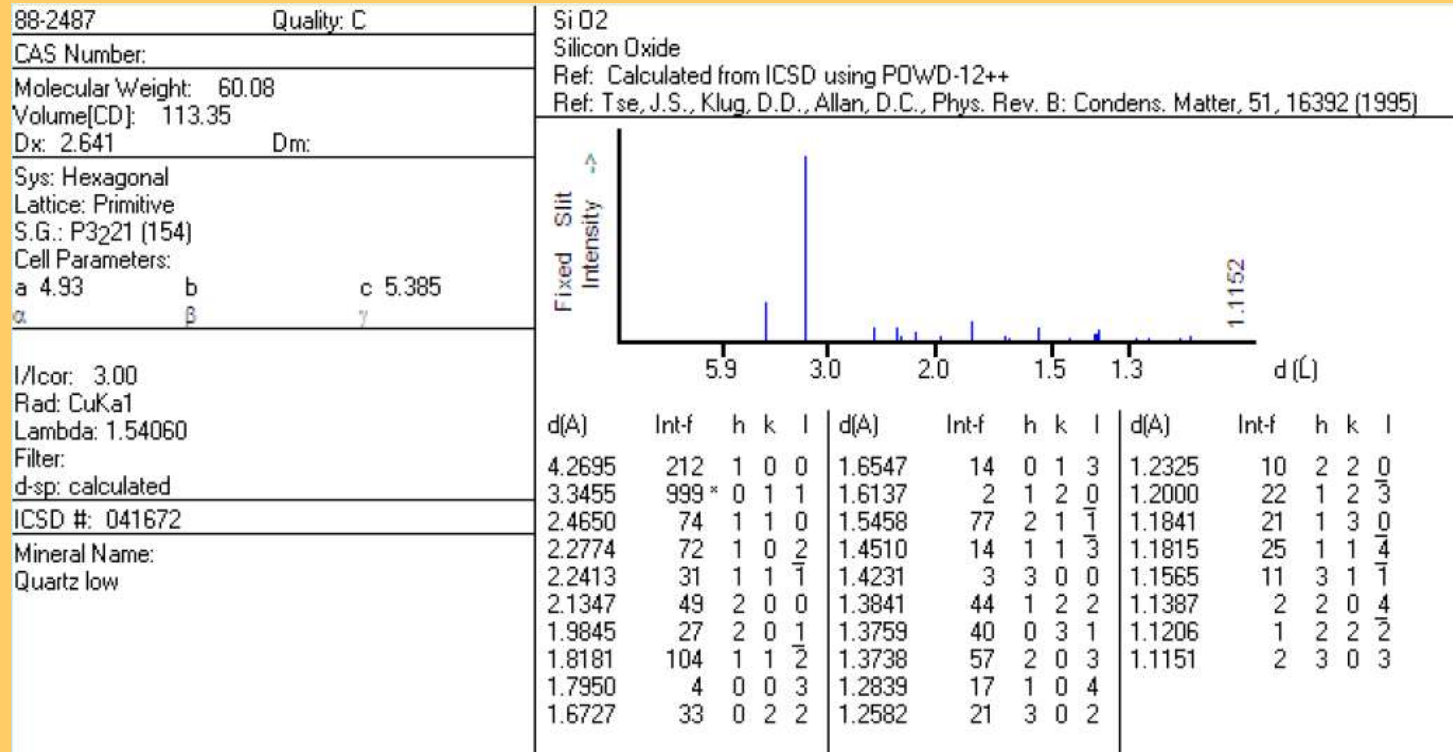
fontos a geometria

A röntgen pordiffrakciós (XRD) módszer

Minőségi (kvalitatív) analízis:

Minden kristályos anyag vizsgálható.
Adatbázisok segítségével azonosítható.

Amorf fázis jelenléte is kimutatható.

Korlátok:

Reprezentatív minta igénye, roncsolásos mintavétel

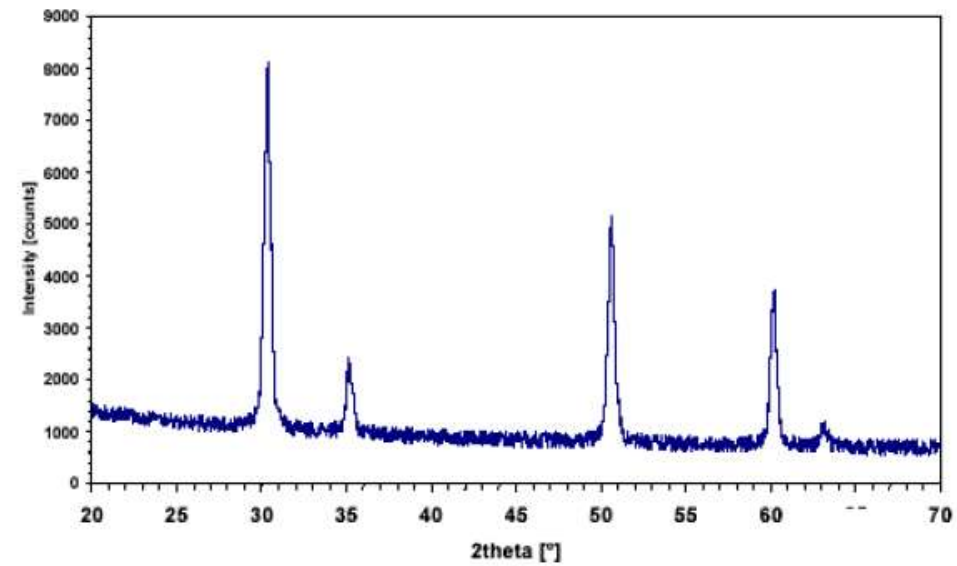
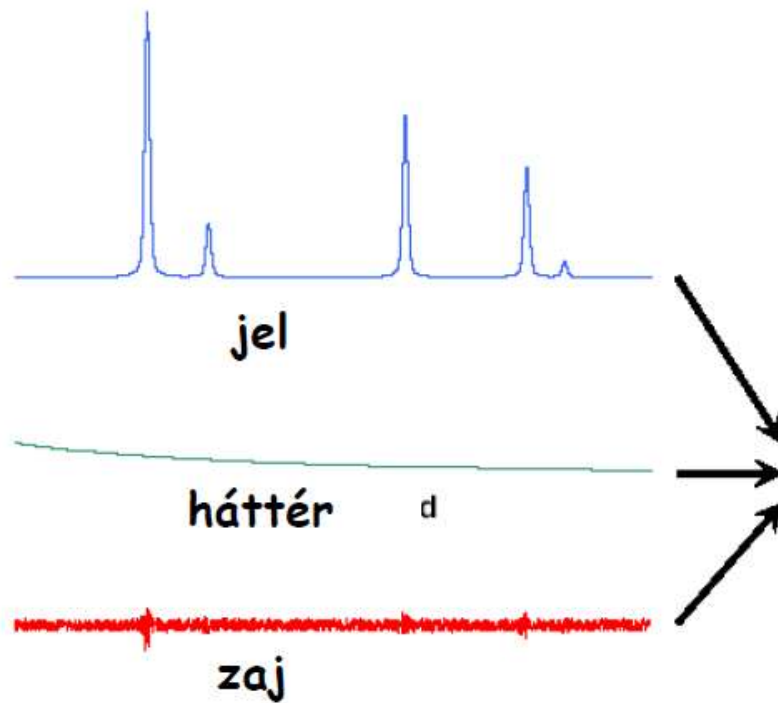
Kimutatási érzékenység (pl. izomorf sorok), átlapoló reflexiók

Nem „in situ” minták (bulk információ)

A röntgen pordiffrakciós (XRD) módszer

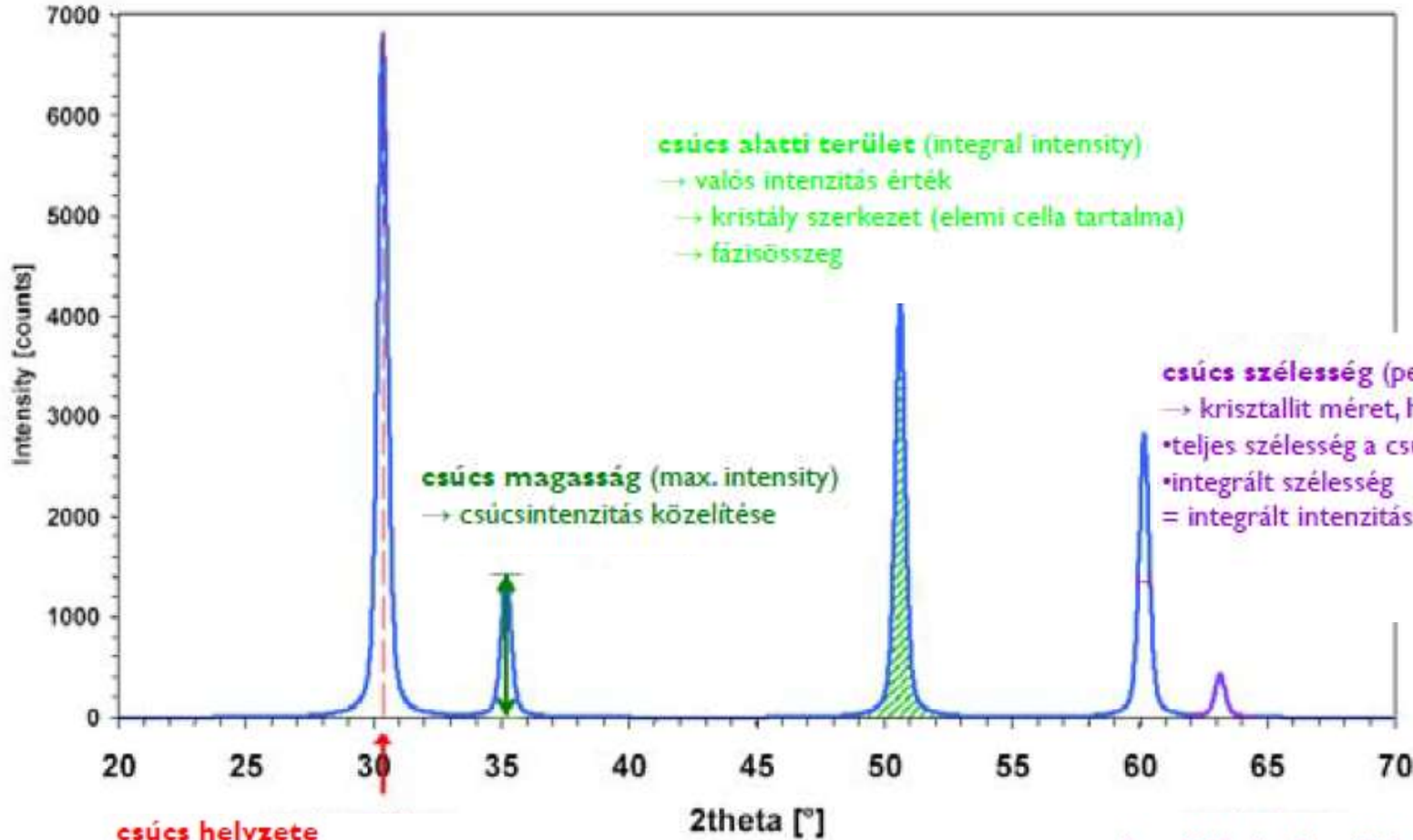
Minőségi (kvalitatív) és mennyiségi (kvantitatív) analízis

Amiből a diffraktogram épül:

A röntgen pordiffrakciós (XRD) módszer

Minőségi (kvalitatív) és mennyiségi (kvantitatív) analízis

csúcs alatti terület (integral intensity)
→ valós intenzitás érték
→ kristály szerkezet (elemi cella tartalma)
→ fázisösszeg

csúcs magasság (max. intensity)
→ csúcsintenzitás közelítése

csúcs szélesség (peak width)
→ kristallit méret, hibák (deformáció, rendezetlenség)
• teljes szélesség a csúcs felénél (csúcs alakjától függ!)
• integrált szélesség
= integrált intenzitás / max. intenzitás (kevésbé függ a csúcs alakjától)

csúcs helyzete
→ d eloszlása
→ rács paraméterek (elemi cella méretei)

csúcs alakja (peak profile)
→ kristallit méret, hibák (deformáció, rendezetlenség)

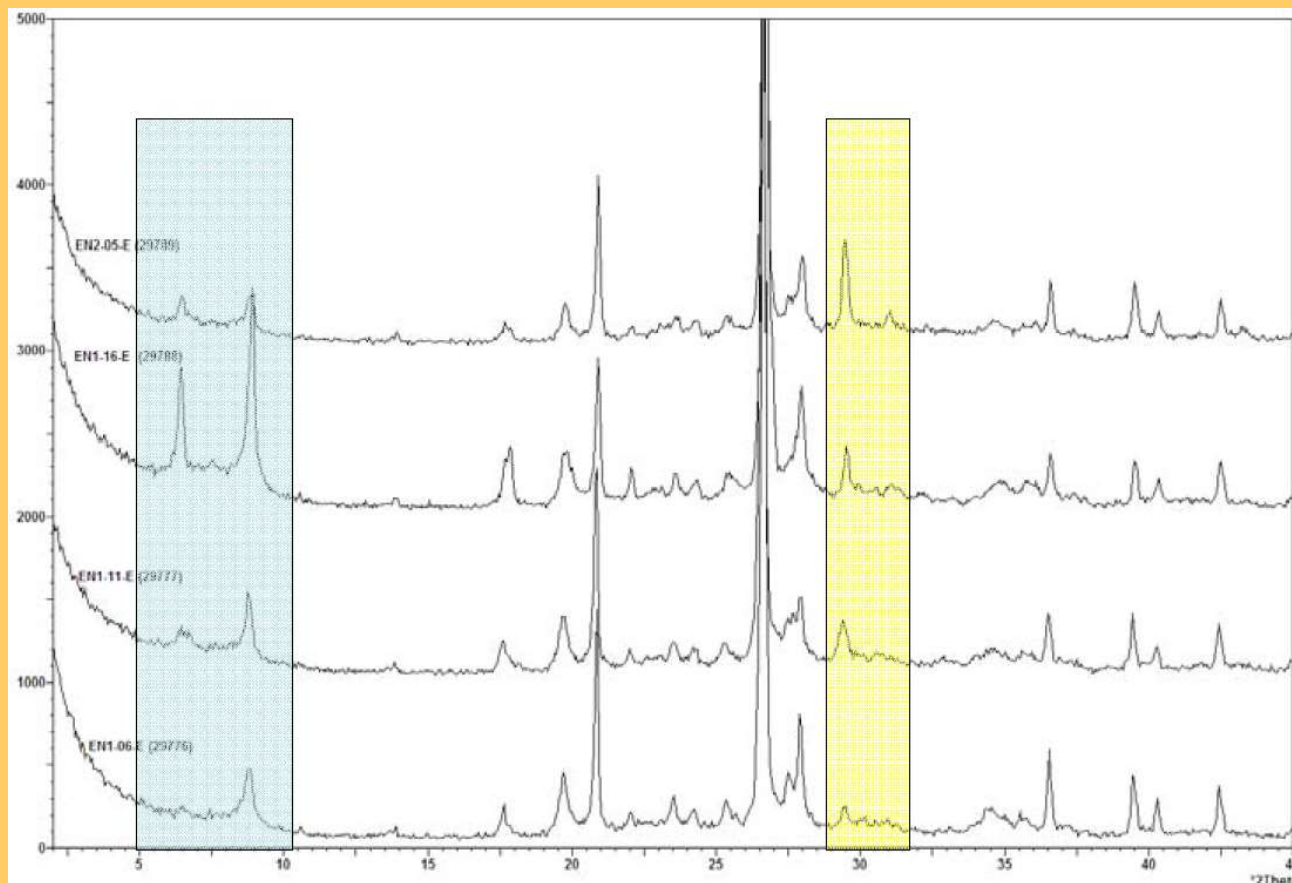
A röntgen pordiffrakciós (XRD) módszer vs. kerámia

Minőségi (kvalitatív) analízis

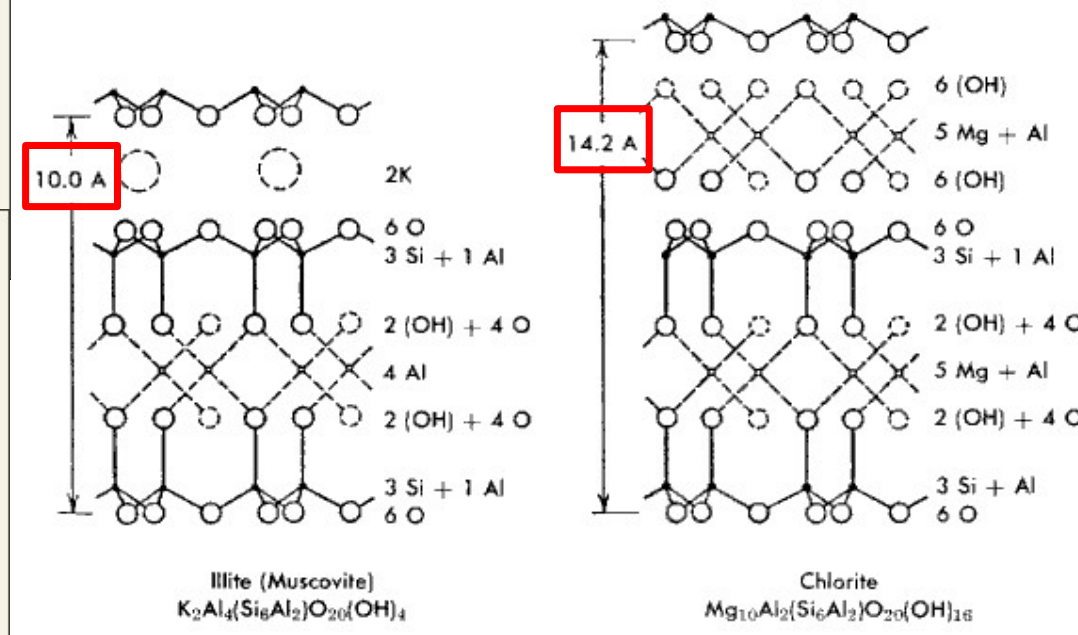
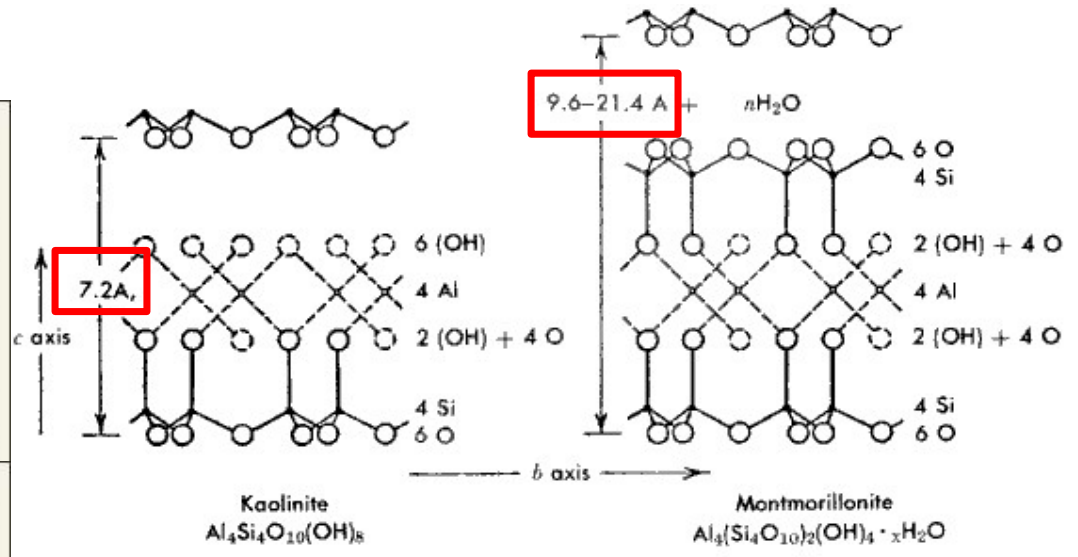
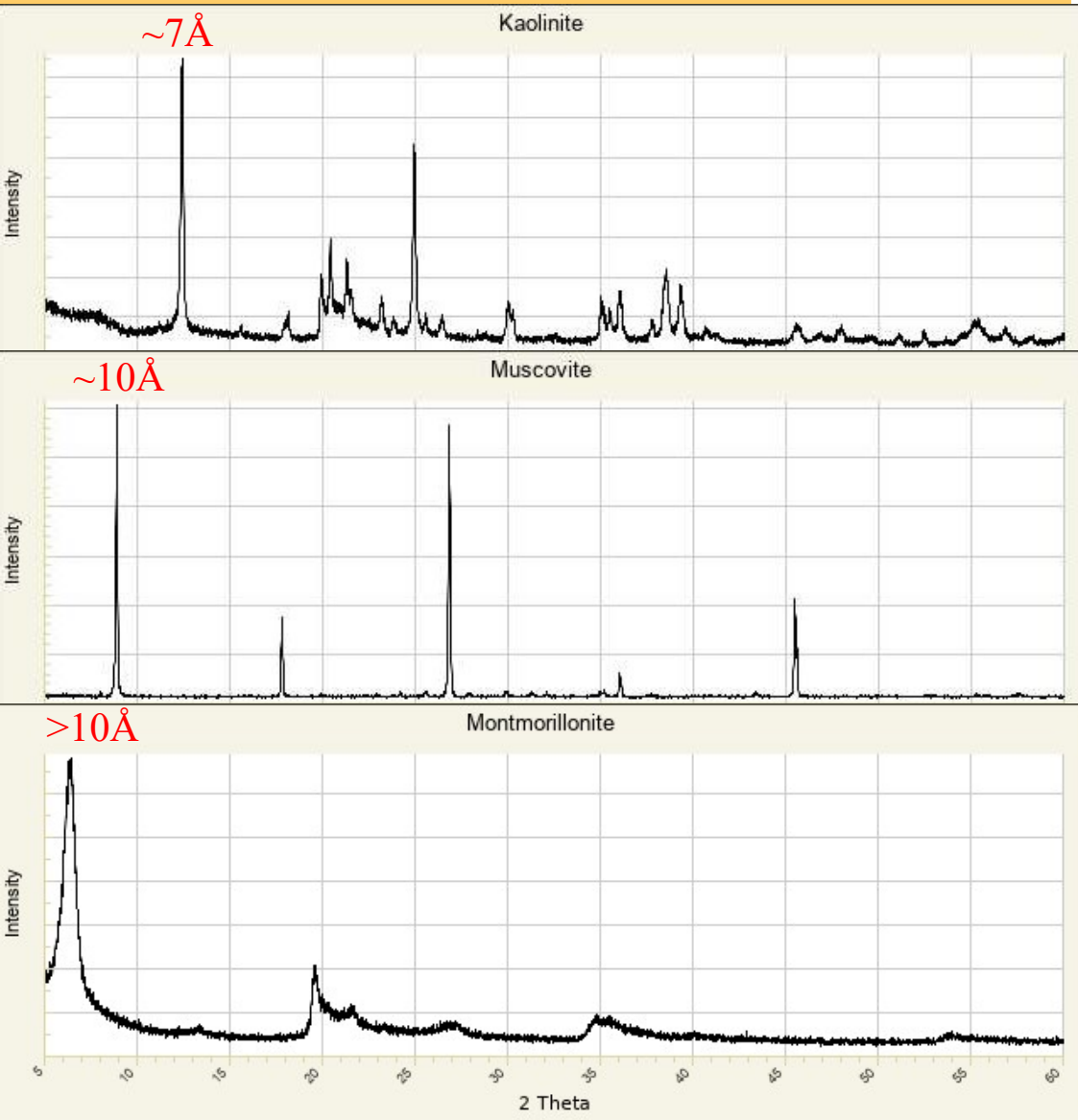
(1) Kiinduló kristályos nyersanyagok összetétele: **agyagásványok**, nem plasztikus elegyrészek > keverék!

(2) Nagy hőmérsékletű fázisátalakulási termékek:
rövid idő alatt, nagy T/kis p metamorf átkristályosodási folyamatok mennek végbe, amelyek eredményeként **neoform** (és gyakran nem egyensúlyi) fázisok alakulnak ki > CaO tartalom függvényében!

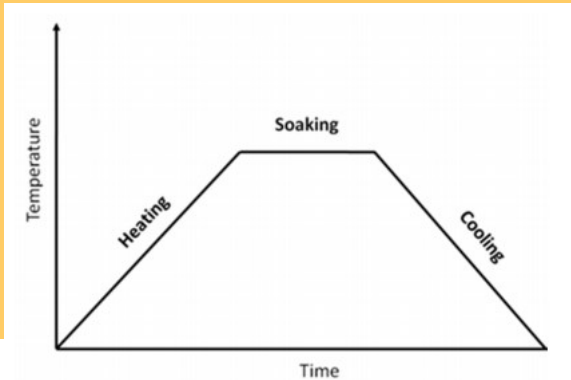
(3) Másodlagos (használat, betemetődés) fázisok: **karbonátok**, agyagásványok

Agyagtípus, agyagásványok

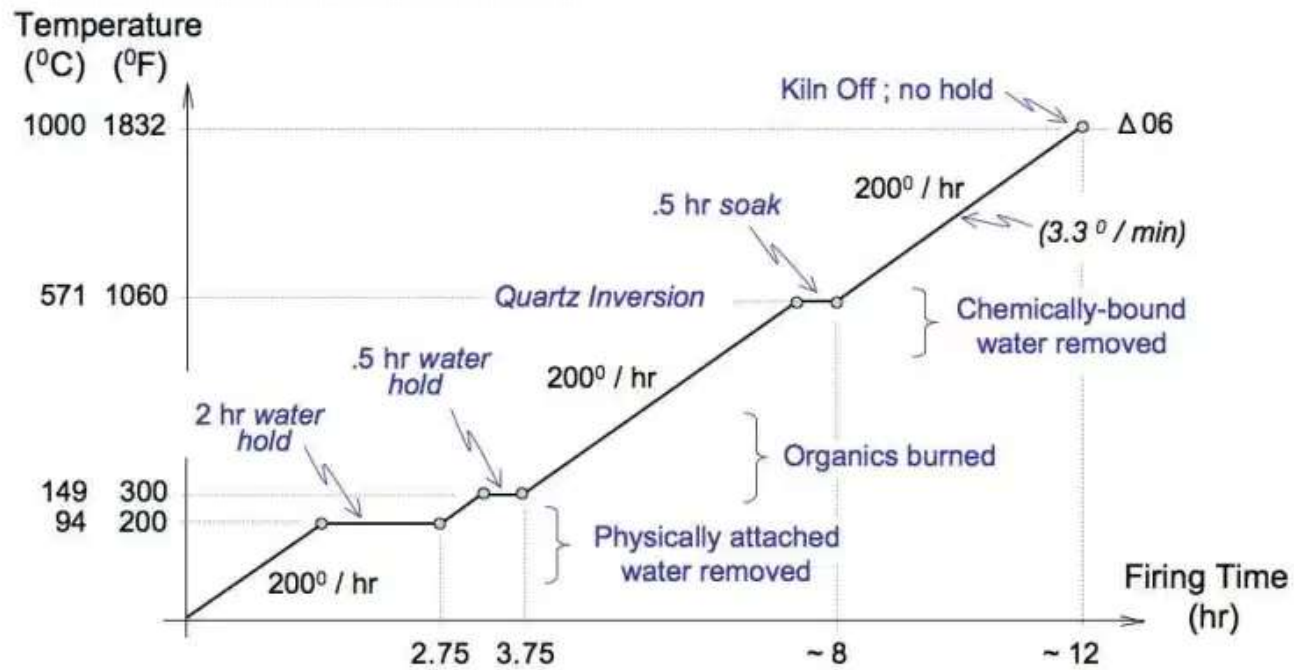

Égetési hőmérséklet becslése – nagy T-n keletkező, neoform fázisok

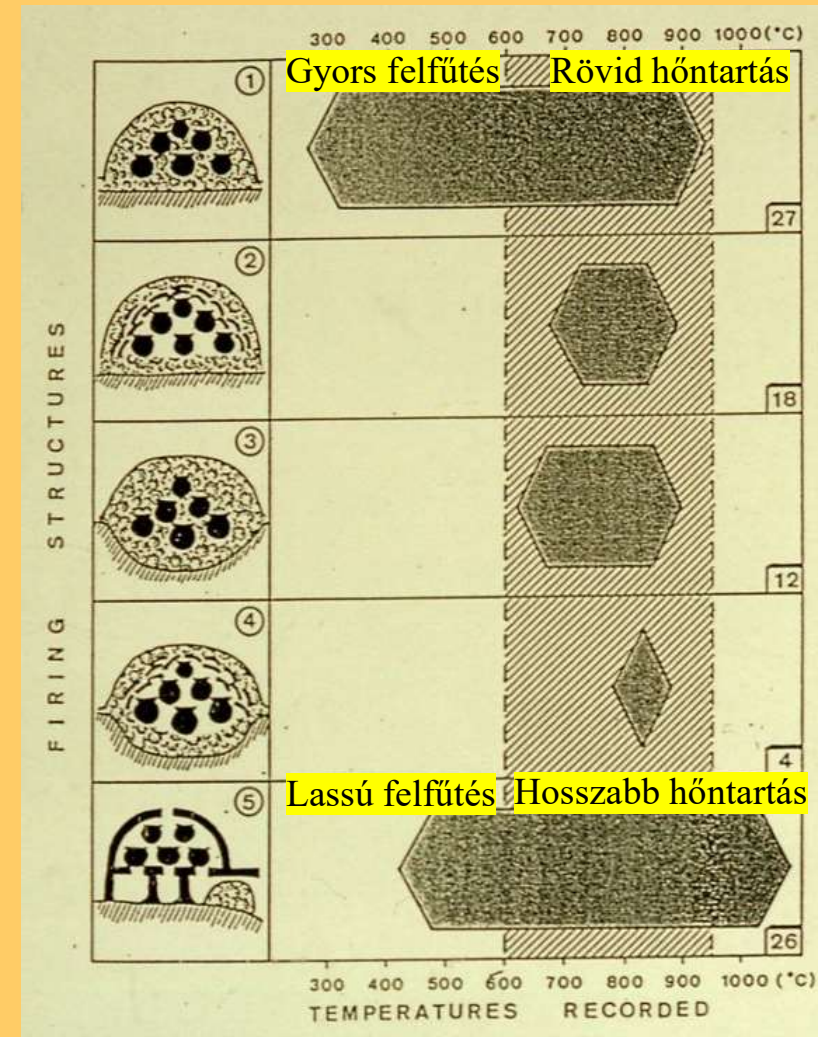

Kiégetés időtartama – 3 periódus

- T emelkedés
- hőntartás (maximális T-n)
- hűlés

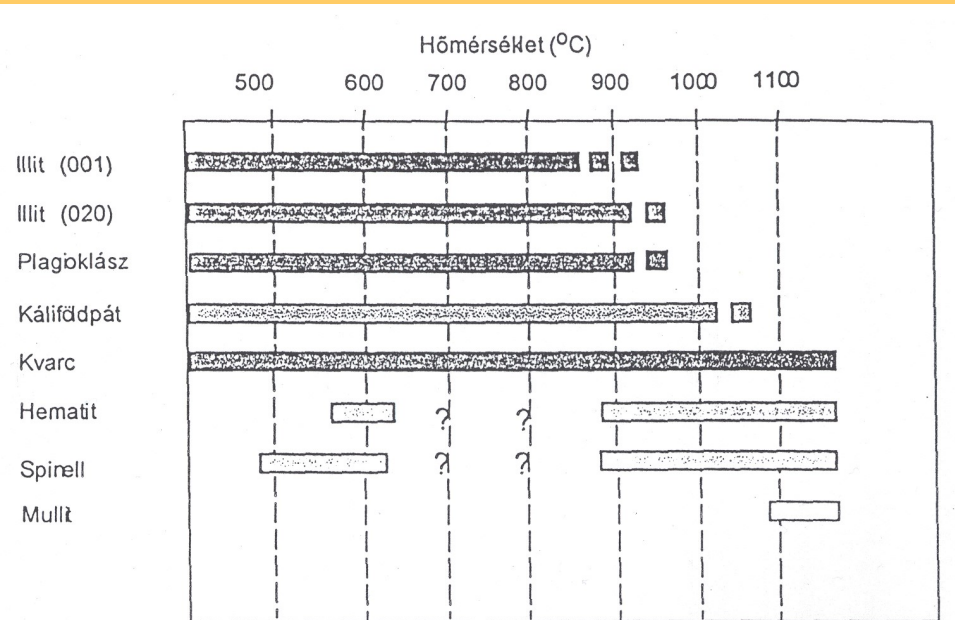

Gosselain & Livingstone Smith, 1995

Égetési hőmérséklet becslése – nagy T-n keletkező, neoform fázisok

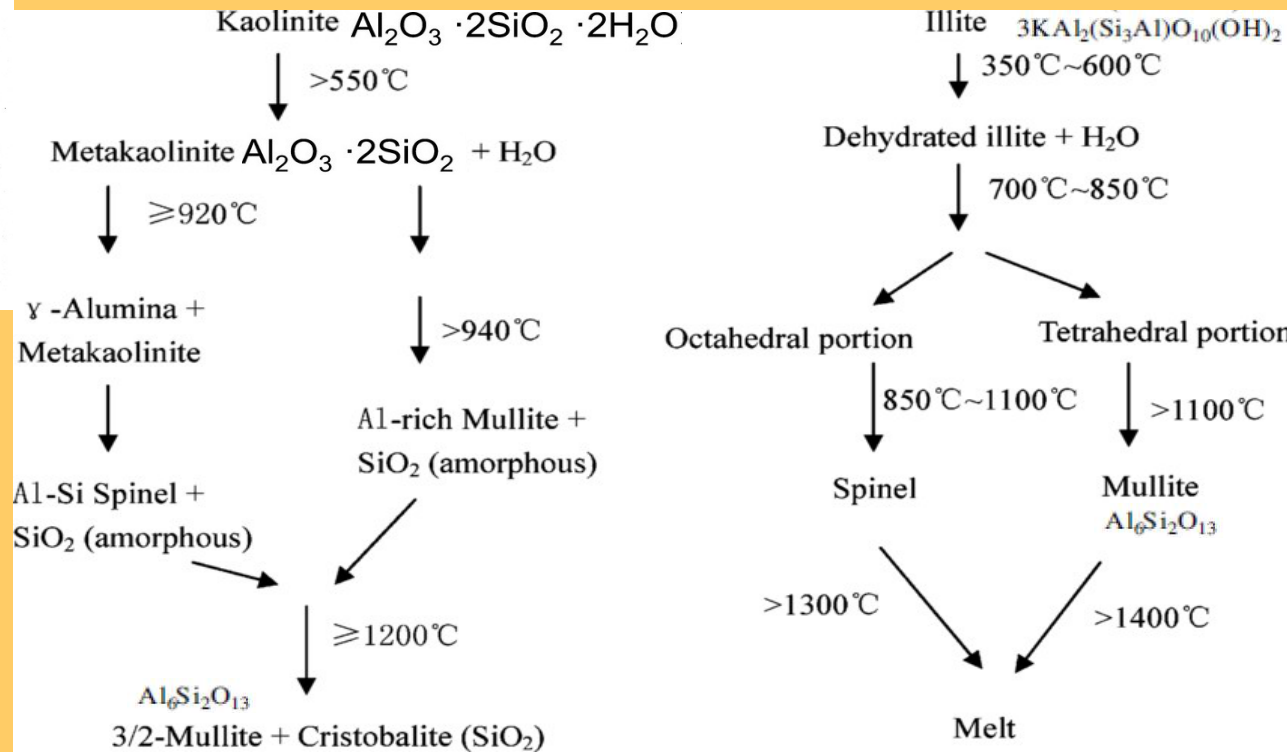
Mészmentes agyag

Maggetti, 1982

Mineral	Air-dried	Ethylene glycol	300–350°C	500–600°C	Reflection disappears at	Remarks
Kaolinite	7	7	7	Disappears	500–550°C	Occasionally weak broad band at 12–14 Å at 500–550°C
Dickite	7	7	7	Disappears	550–650°C	Usually broad reflection c. 14 Å at 550–700°C
Nacrite	7	7	7	Disappears	550–650°C	
Kaolinite, disordered	7	7	7	Disappears	500–550°C	
Halloysite-7 Å	7	7	7	Disappears	450–520°C	
Halloysite-10 Å	11	10	7	Disappears	450–520°C	Dehydrates, usually irreversibly to 7 Å form at 50–100°C

Brindley & Brown, 1980

Lee et al. 1999

Égetési hőmérséklet becslése – nagy T-n keletkező, neoform fázisok

Mészmentes agyag

Agyagok klorittartalmának közepes T-ű átalakulása

$\geq 600^\circ\text{C}$

Mineral	Air-dried	Ethylene glycol	300–350°C	500–600°C	Reflection disappears at	Remarks
Chlorite (magnesian)	14	14	14	14	800°C	14 Å intensity increased at 500–600°C; forms olivine at about 800°C
Chlorite (iron-rich)	14	14	14	14	600°C	14 Å intensity much increased 500–600°C; forms olivine at 600–700°C

Brindley & Brown, 1980

Lempart et al. 2018

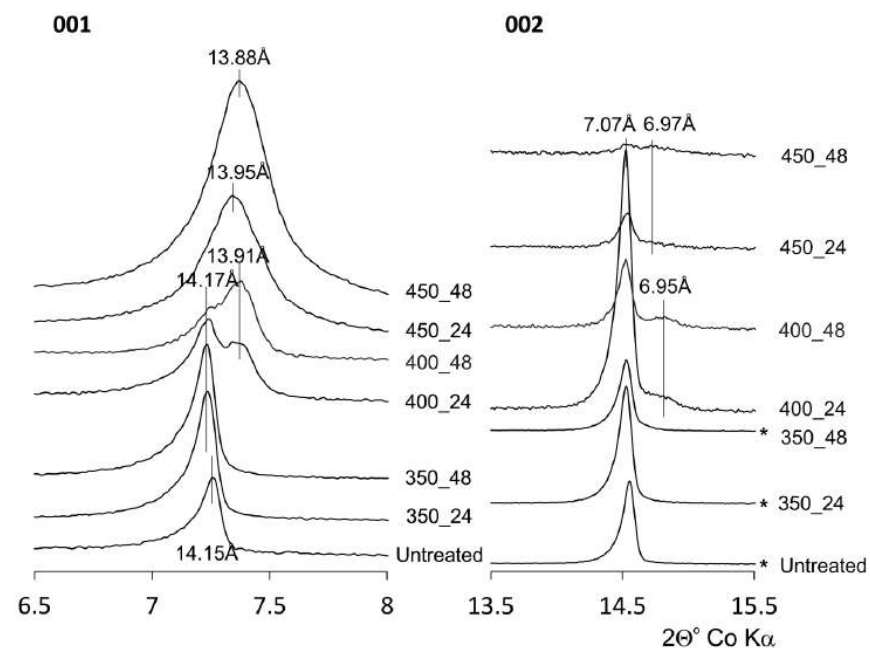
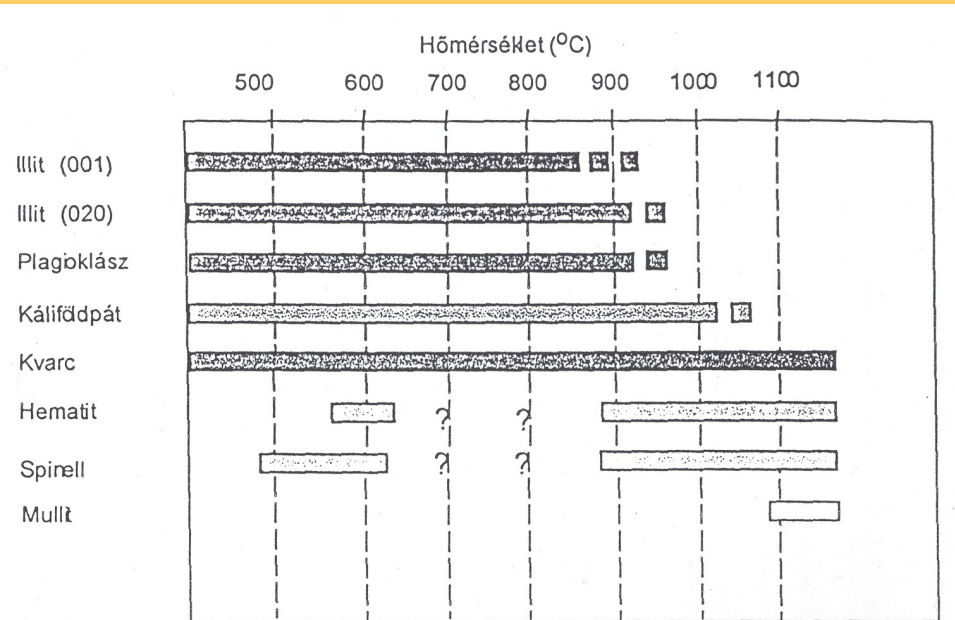

FIGURE 7. 001 and 002 reflections of XRD patterns for Mg-chamosite (MtBI) analyzed ex-situ before and after selected isothermal heating experiments. (*) Peak intensities are out of scale.

Égetési hőmérséklet becslése – nagy T-n keletkező, neoform fázisok

Mészmentes agyag

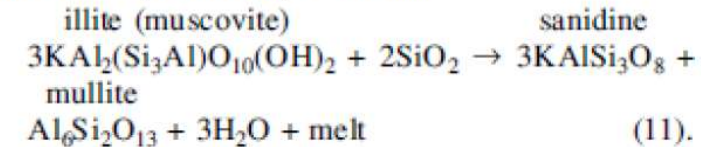

Maggetti, 1982

- G-agyagok (karbonát mentes): filloszilikátok eltűnése 700-900°C, ezt követően üvegesedés > 1000°C és mullit képződése

1000-1100°C

- filloszilikátok teljesen eltűnnek → szanidin + mullit

DE folyamat függ a kristály méretétől:

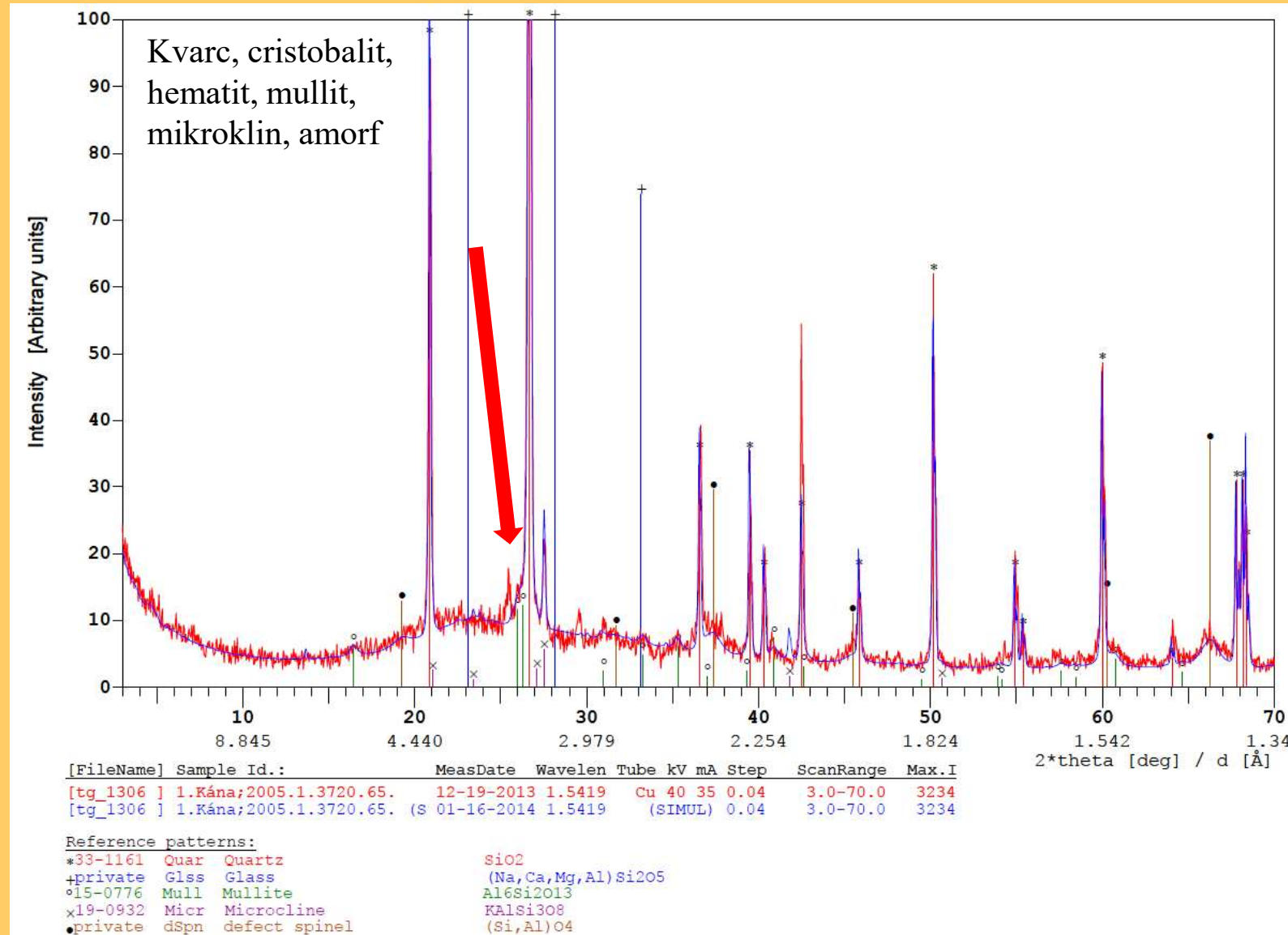
- kis méretű reagál vízzel = olvadék
- nagyobb méret = korlátozottan olvad meg

- K-földpát (kisT) eltűnik → nagyT földpáttá alakul (pl. szanidin), vagy reagál mésszel → anortit
[maradhat K-földpát, ez azt jelenti, hogy nem volt elég ideje átalakulni – amorf, szanidin-szerű fázis → XRD háttér]

Égetési hőmérséklet becslése – nagy T-n keletkező, neoform fázisok

Mészmentes agyag

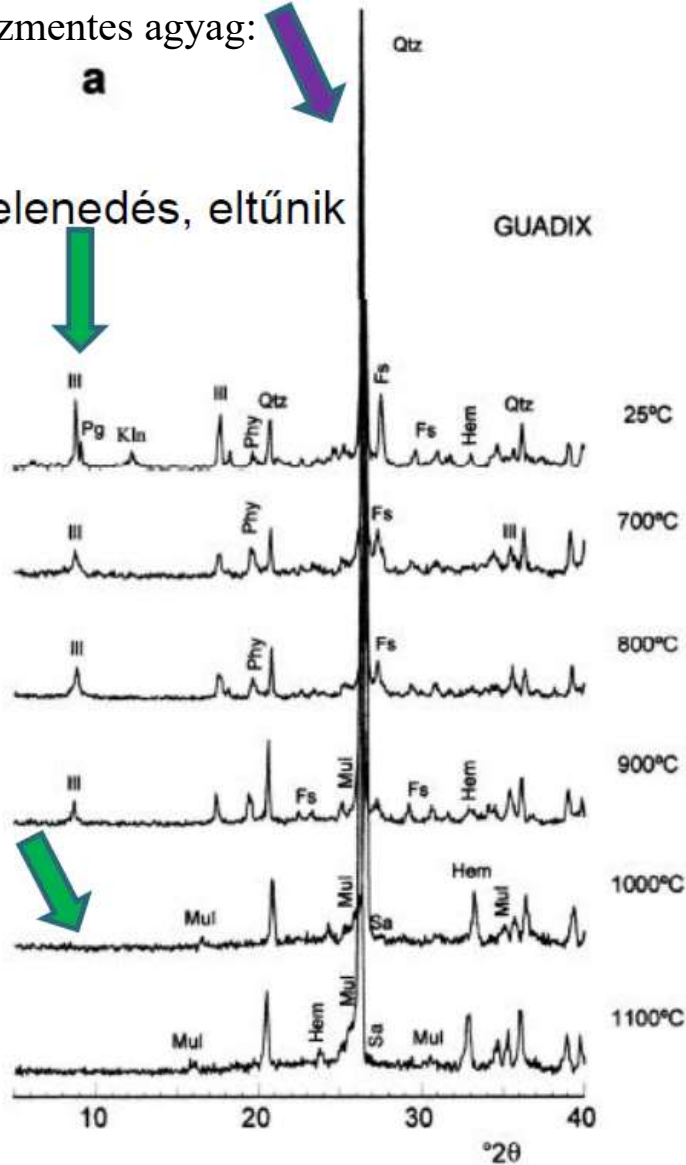
Neoform fázis: MULLIT

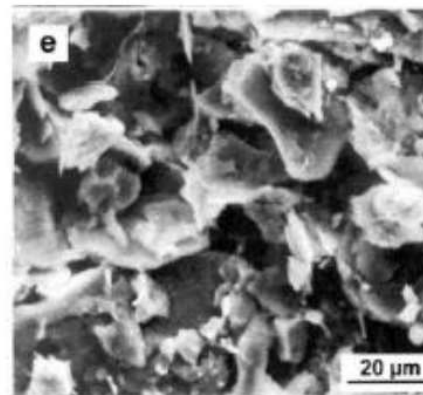
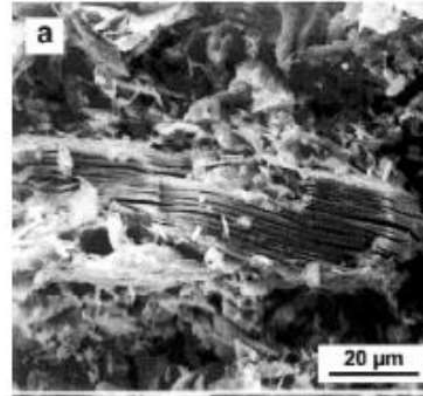
Égetési hőmérséklet becslése – nagy T-n keletkező, neoform fázisok

Illites, mészmentes agyag:

illit – víztelenedés, eltűnik

Mészmentes agyag

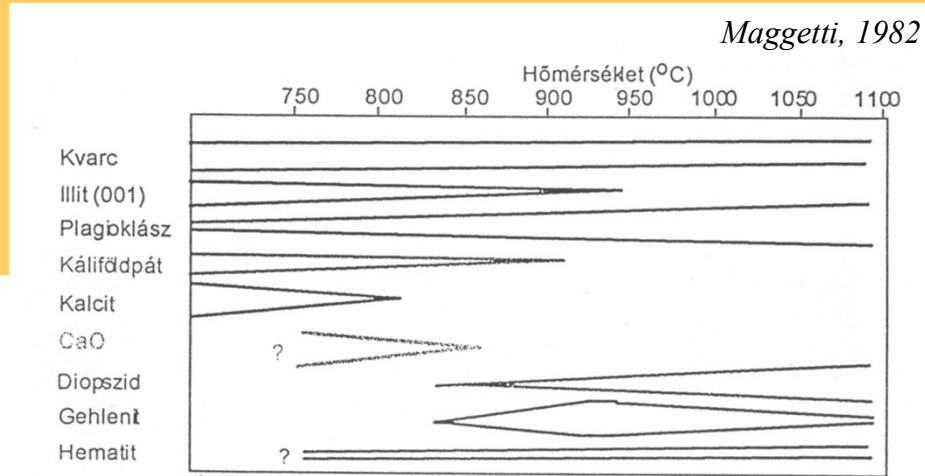
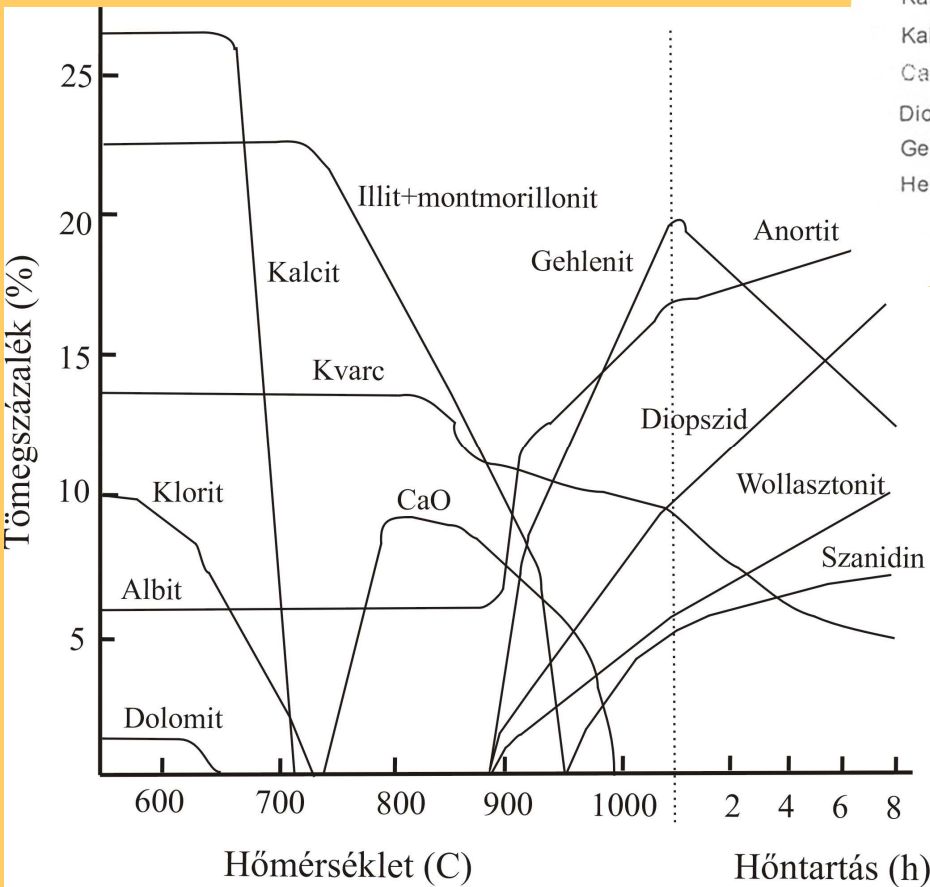

- szöveti változás: pórusok egyre kerekdedebbek, mennyiség nő
DE! $T > 1000^\circ\text{C} \rightarrow$ csökken (üvegesedés)
- muszkovit: alapsík mentén elválás
- $>900^\circ\text{C}$: vitrifikáció (filloszilikátok átalakulása – egyenes szélek és/vagy aggregátumok)

Égetési hőmérséklet becslése – nagy T-n keletkező, neoform fázisok

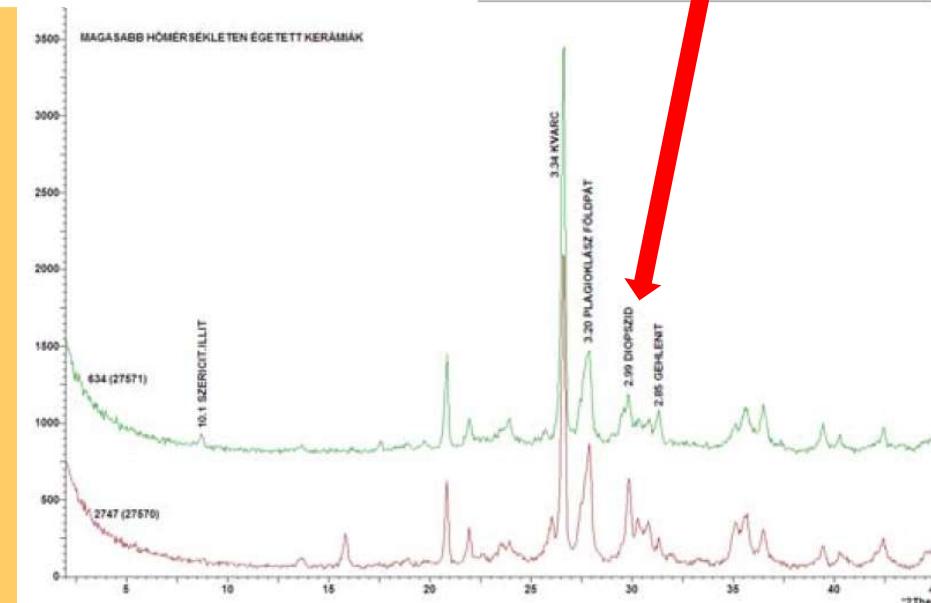
Meszes agyag

Peters & Iberg 1978
(felfűtési sebesség: 1°C/perc, hőtartás 1050°C-on)

Neoform fázisok:
GEHLENIT, DIOPSZID

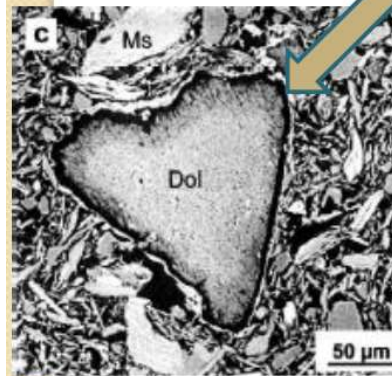
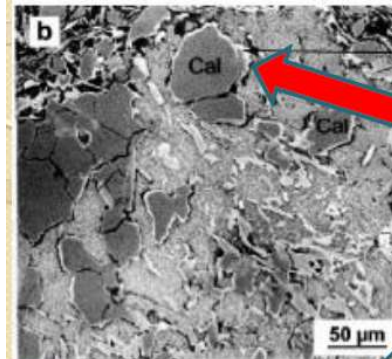
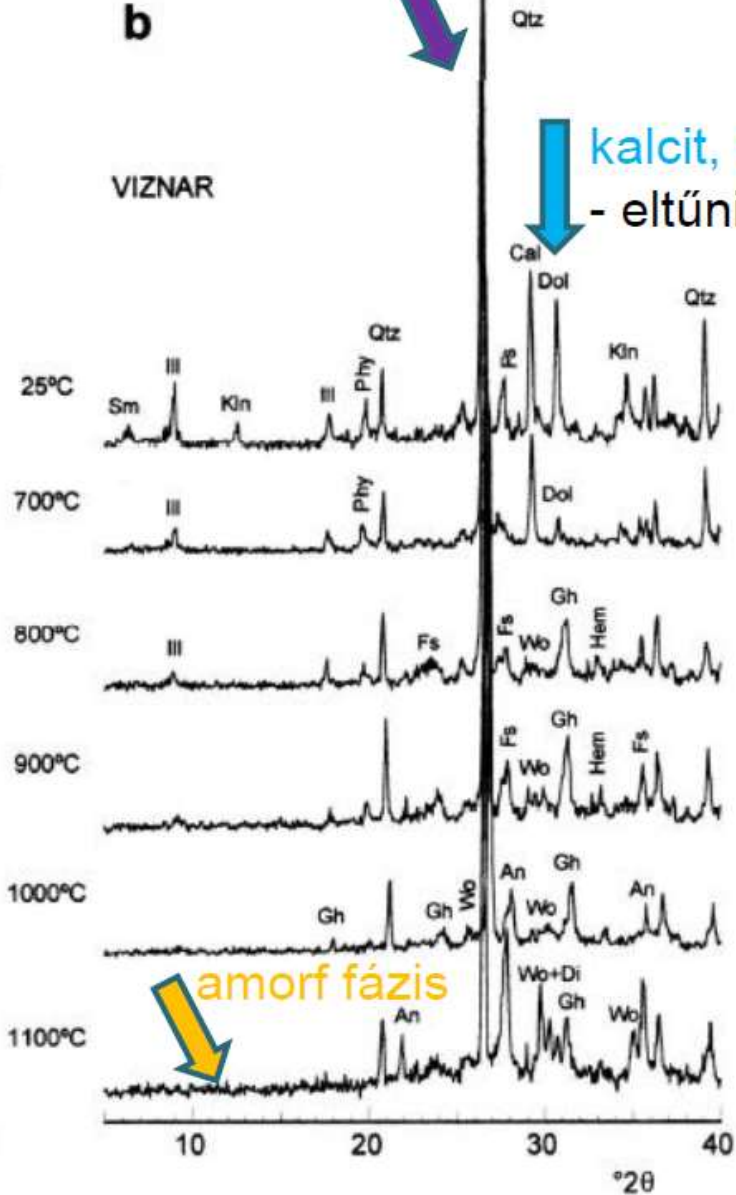
Kvarc, cristobalit, gehlenit, diopszid, Ca-oxid, Ca-ferrit, Ca-szulfát, mikrokin, amorf

Égetési hőmérséklet becslése – nagy T-n keletkező, neoform fázisok

Meszes agyag

Illites, meszes agyag:

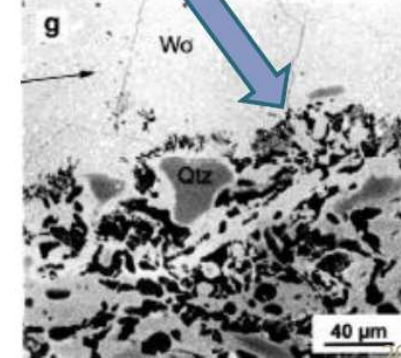
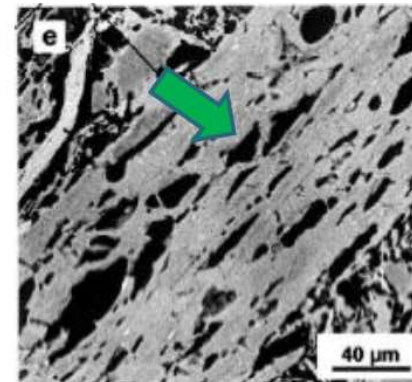

- 800°C – reakció szegély: kalcit + kvarc/filloszilikát = wollastonit

- dolomit + kvarc/filloszilikát = gehlenit

- 1100°C – muszkovit rétegei között másodlagos buborékok

- 1100°C – wollastonit, amiben Ca, Si, Al-gazdag részecskék (gehlenit/plagioklász) – „ujj-szerű beöblösödések”

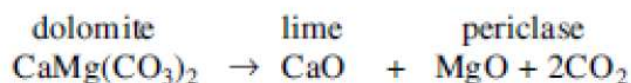
Égetési hőmérséklet becslése – nagy T-n keletkező, neoform fázisok

Meszes agyag

~700°C

≥800°C

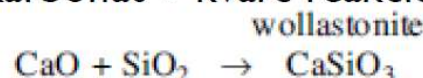
- dolomit bomlása (XRD, XRF)

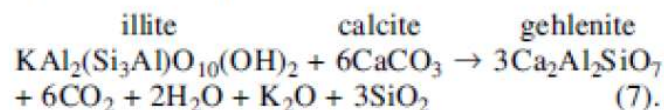
- kalcit szétbomlása zsugorodást okoz. Égetett mész nem stabil:

- muszkovit → mullit + K-földpát (EMPA, OM)
- karbonát + kvarc reakció = wollastonit (SEM, XRD, EMPA)

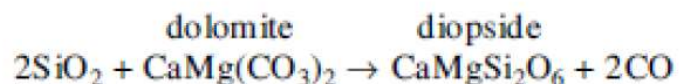
- gehlenit képződése szemcsehatárokon (CaO, Al₂O₃, SiO₂)

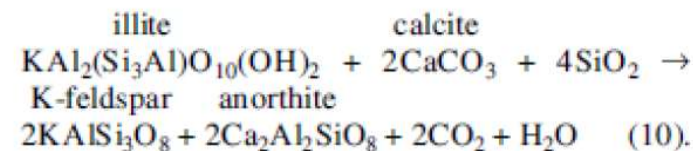
- a jelentős szöveti és ásványtani változások összefüggésben vannak a karbonát tartalommal: olvadás ~ 800°C, ekkor karbonát még van, de >1000°C korlátozza az üvegesedés mértékét

900°C

- dolomit – kvarc határfelületen = diopszid

- Kalcit – illit (+kvarc) határán = anortit

Égetési hőmérséklet becslése – nagy T-n keletkező, neoform fázisok

Meszes agyag

1000-1100°C

- filloszilikátok teljesen eltűnnek → szanidin + mullit
illite (muscovite) sanidine
 $3\text{KAl}_2(\text{Si}_3\text{Al})\text{O}_{10}(\text{OH})_2 + 2\text{SiO}_2 \rightarrow 3\text{KAlSi}_3\text{O}_8 +$
mullite
 $\text{Al}_6\text{Si}_2\text{O}_{13} + 3\text{H}_2\text{O} + \text{melt} \quad (11).$

DE folyamat függ a kristály méretétől:

- kis méretű reagál vízzel = olvadék
- nagyobb méret = korlátozottan olvad meg

- K-földpát (kisT) eltűnik → nagyT földpáttá alakul (pl. szanidin),
vagy reagál mésszel → anortit
[maradhat K-földpát, ez azt jelenti, hogy nem volt elég ideje
átalakulni – amorf, szanidin-szerű fázis → XRD háttér]

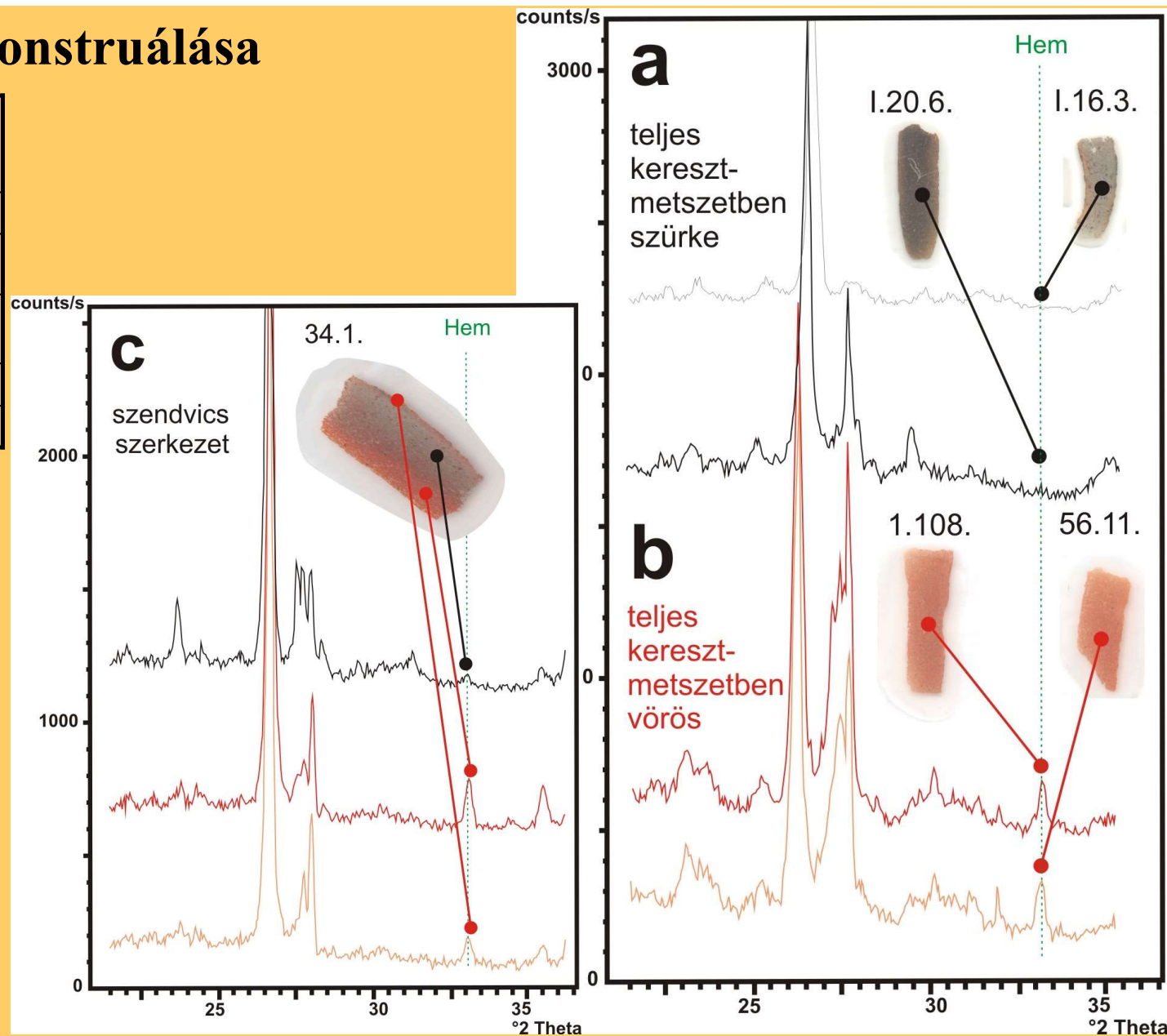
- V-agyagok (karbonát tartalmú): jelentős fázisátalakulások a filloszilikátok eltűnésén kívül – pl. Ca-szilikát, Ca-Al-szilikát. Az üvegesedés alacsonyabb T-n kezdődik, de magasabb T-n is visszafogottabb, mint a mészmentes agyagoknál

Égetési légkör rekonstrukciója

Kerámia színe	Felfűtés atmoszférája	Hűlés atmoszférája	Szerves anyag tartalom
Szegély: vörös-bézs	reduktív	oxidatív	nincs/kevés
Mag: fekete	oxidatív	oxidatív	sok
Szürke-fekete	reduktív	reduktív	nincs/kevés
Vörös-bézs	oxidatív	oxidatív	nincs/eltérve
	reduktív	oxidatív	nincs

Picon 1973, Nodari et al. 2004

Elsősorban a vas-oxid-hidroxid ásványok Fe^{2+}/Fe^{3+} állapota alapján (Mössbauer spektroszkópia)

Az XRD módszer szerepe a kerámia archeometriában

- (1) Finomszemcsés (akár $<2 \mu\text{m}$), kristályos anyagok minőségi és mennyiségi meghatározása, azonban „bulk” formában: elsődleges és másodlagos fázisok, főként **agyagásványok, nagy hőmérsékletű fázisátalakulási termékek** (pl. mullit, gehlenit, diopszid, stb.) **karbonátok**
- (2) Agyag- és agyagásvány típusok meghatározása
- (3) Égetési körülmények – hőmérséklet és légkör - meghatározása